https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en
Research on Mystical Literature
E-ISSN: 2476-3292
Document Type: Research Paper
Vol. 19, Issue 2, No.55, Fall & Winte 2025, pp. 69-87
Received: 11/04/2025 Accepted: 06/09/2025

Criticism of the Terms Mysticism and Sufism in *the Dehkhoda Dictionary*

Behzad Abbaszadeh
PhD Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University of Azerbaijan, Tabriz, Iran
behzadava2@yahoo.com

Rahman Moshtagmehr *
Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran
r.moshtaghmehr@gmail.com

Ahmad Goli
Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran
ah.goli@yahoo.com

Abstract
The present study reviews Dehkhoda's lexicography regarding terms in the fields of mysticism and Sufism. Dictionaries, like other scholarly works, require systematic analysis and critique. In this study, using a quantitative, descriptive, and analytical approach, 662 Sufi terms were extracted from among approximately 343,000 entries in *the Dehkhoda Dictionary*. The quality of their definitions was then evaluated according to the principles of dictionary criticism. The findings of the study show that despite Dehkhoda's creativity in transliteration, comprehensive compilation of entries, and reliability in citing sources, the selection of Sufi terms lacks consistent criteria. The way mystical terms are marked is not uniform, and in some cases it is unclear why one entry is included as a mystical term while another is not. The lengthy introduction to the dictionary does not provide guidelines regarding mystical terminology. Definitions are often based on old prose texts and classical thesauruses, with limited use of poetic evidence. Furthermore, many definitions are long, expressed in difficult archaic Persian or Arabic. Based on the statistical data of extracted terms, sources, and examples, this article offers a quantitative and qualitative critique of mystical terms in *the Dehkhoda Dictionary*.

Keywords: Criticism; Term; Definition; Mysticism; Sufism; *the Dehkhoda Dictionary*.

* Corresponding author
Abbaszadeh, B. , Moshtagmehr, R. and Goli, A. (2025). Criticism of the terms mysticism and Sufism in Dehkhoda's lexicon. *Research on Mystical Literature, 19(2), 69-87.*

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2025.144897.1916

Introduction

The Dehkhoda Dictionary has had a profound impact on Persian lexicography and subsequent dictionaries. However, like any monumental work, it is not free from criticism or shortcomings. Reviewing dictionaries is important because they are widely referenced, and such critiques can guide the compilation of comprehensive Persian dictionaries in the future (Jafari, 2013, p. 77).

Sidney Landau, in *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography* (1991), outlines the principles of dictionary criticism, such as the role of introductions, grammatical identity, pronunciation, abbreviations, order of entries, audience, usability, and the efficiency of definitions. In this research, these criteria are applied to *the Dehkhoda Dictionary*, focusing on issues such as the lack of guidelines on mystical terminology, the audience of the work, the language of definitions, and the extent of sources and evidence used.

Although general critiques of *the Dehkhoda Dictionary* exist, no independent study has specifically addressed mystical and Sufi terminology. This study, therefore, examines Dehkhoda's accuracy in selecting and defining mystical terms, his use of sources, and the language of his definitions.

Literature Review

Earlier scholarship on *the Dehkhoda Dictionary* has primarily offered general critiques rather than specialized studies. Landau's framework (1991) serves as the main theoretical reference in evaluating Dehkhoda's methodology. According to Landau, the absence of clear guidelines in dictionary introductions often leads to confusion in term selection, particularly in specialized fields such as mysticism.

From a structuralist perspective, Dehkhoda provides no explicit instructions on how to define or classify mystical terms. Since many dictionaries contain scientific and specialized entries, the absence of criteria for mystical terms has resulted in inconsistencies and exclusions. This study builds on such critiques by offering a detailed statistical and textual analysis of mystical entries.

Methodology

The present study adopts a descriptive-analytical method. The theoretical framework is based on Landau's (1991) principles of lexicography and definition. First, 662 mystical and Sufi terms were extracted from *the Dehkhoda Dictionary*, out of approximately 343,466 total entries. These mystical entries thus constitute about 0.2% of the dictionary.

The definitions, their sources, and the examples used were examined both qualitatively and quantitatively. Particular attention was given to the frequency of poetic citations, prose references, and reliance on classical thesauruses. The statistical analysis aimed to measure the accuracy, comprehensiveness, and linguistic accessibility of the definitions.

Results

The findings of the study show that mystical terms in *the Dehkhoda Dictionary* were selected without clear or consistent criteria. The introduction to the lexicon contains no guidelines for choosing or defining such terms, nor is a single symbol used to indicate mystical terminology. More than seventy entries include mystical meanings but are not classified as such.

Statistical analysis reveals that about 27% of definitions rely on Sajjadi's thesaurus, while 46% draw on Tahanvi's *Keshaf Fanon*. Approximately 15% of the entries are Persian mystical terms, while the majority are Arabic. Poetic evidence is scarce: only 17% of terms are supported with poetry, whereas more than 90% are illustrated with prose citations.

In terms of style, definitions are often encyclopedic, verbose, and couched in archaic Persian or Arabic. Examples include terms such as *ekhlās*, *esm*, *jamāl*, *haqiqat*, *rajā*, *rezā*, *sālek*, and *sokr*. Occasional errors are also observed, such as when the meaning of the mystical term *Ruy* is mistakenly placed under the entry *Ravi.*

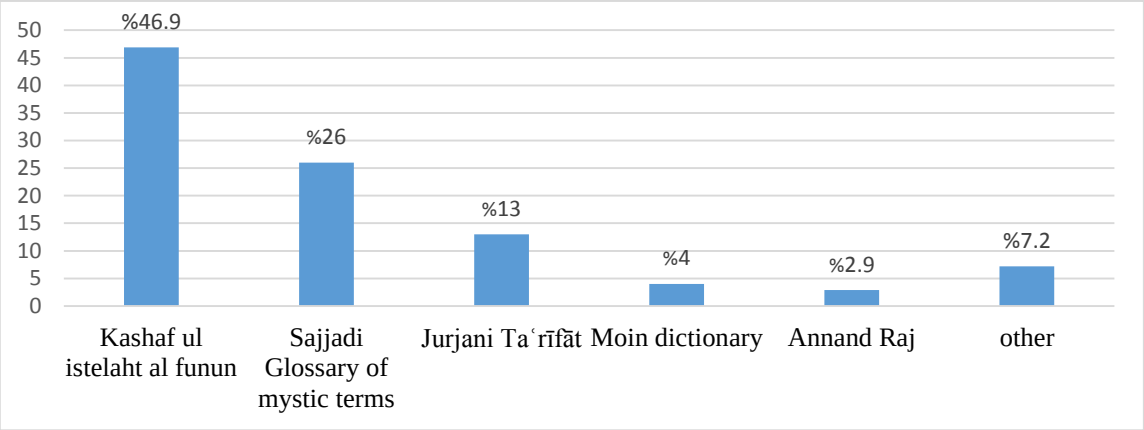

Figure 1: *Chart of Statistical Results of Sources Used in the Definition of Terms*

The main objective of this research was to evaluate the quantity and quality of mystical definitions in *the Dehkhoda Dictionary*. The study concludes that while Dehkhoda succeeded in many areas—such as pronunciation, comprehensive compilation, and reliable citation of sources—the selection and presentation of mystical terms lack systematic criteria. The absence of guidelines in the introduction, the inconsistent marking of mystical entries, and reliance on archaic prose sources weaken the dictionary's accessibility for a general audience.

Ultimately, the lexicon's mystical entries remain detailed but linguistically difficult, often distant from the needs of contemporary users.

نشریهٔ علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال نوزدهم، شمارهٔ دوم، پیاپی ۵۵، ۱٤۰٤، صص. ٦۹-۸۷
تاریخ وصول: ۱٤۰٤/۱/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱٤۰٤/٦/۱۵

مقاله پژوهشی

نقد و بررسی اصطلاحات عرفان و تصوف در لغت‌نامهٔ دهخدا

بهزاد عباس‌زاده مبارکی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
behzadava2@yahoo.com
رحمان مشتاق‌مهر*، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
r.moshtaghmehr@gmail.com
احمد گلی، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران
ah.goli@yahoo.com

چکیده

جستار حاضر نقد و بررسی فرایند فرهنگ‌نویسی دهخدا درخصوص اصطلاحات حوزهٔ عرفان و تصوف است. فرهنگ‌ها از ضرورت نقد و بررسی نظام‌مند معاف نیستند. در این مقاله به شیوهٔ کمی، توصیفی و تحلیلی تلاش شده است تا با استخراج ۶۶۲ اصطلاح تصوف از میان حدود ۳۴۳ هزار مدخل لغت‌نامه دهخدا، کم‌وکیف تعاریف براساس اصول ارزیابی فرهنگ‌نگاری تحلیل شود. نتایج پژوهش نشان از آن دارد که باوجود خلاقیت‌های دهخدا در زمینه‌هایی مثلِ آوانگاری، گردآوری جامع و مدون اصطلاحات و امانت‌داری در استفاده از منابع؛ نظام مدخل‌گزینی اصطلاحات تصوف در فرهنگ او معیارهای مشخصی ندارد. نحوهٔ علامت‌گذاری اصطلاحات تصوف نیز یکدست نیست و در مواردی، مشخص نیست که چگونه مدخلی اصطلاح قلمداد شده است و مدخلی دیگر نه. در مقدمهٔ مفصل لغت‌نامه، شیوه‌نامهٔ دقیق دربارهٔ اصطلاح‌پردازی مغفول مانده است. تعریف اصطلاحات نیز بیشتر بر متون منثور کهن و اصطلاح‌نامه‌های قدیمی استوار است و از شواهد شعری کمتر استفاده می‌شود. این تعاریف مفصل، با زبان کهنه، دیریاب و دشوار و بعضاً به زبان عربی بیان شده‌اند. بنابراین، در این مقاله تلاش می‌شود با ارائهٔ آمار دقیق از تعداد اصطلاحات، منابع استفاده‌شده و شواهد شعری و متنی، به بررسی کمّی و کیفی تعریف اصطلاحات عرفانی در این لغت‌نامه پرداخته شود.

واژه‌های کلیدی: نقد، بررسی، تعریف، اصطلاح، عرفان، تصوف، لغت‌نامهٔ دهخدا.

---

* مسؤول مکاتبات

عباس‌زاده، بهزاد، مشتاق‌مهر، رحمان و گلی، احمد . (۱٤۰٤). نقد و بررسی اصطلاحات عرفان و تصوف در لغتنامهٔ دهخدا، *پژوهش‌های ادب عرفانی*، ۱۹(۲): ٦۹ -۸۷

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0)

10.22108/jpll.2025.144897.1916

۱- مقدمه

مرتبهٔ والا و درخشان لغت‌نامهٔ دهخدا در ترویج فرهنگ و ادب فارسی بر کسی پوشیده نیست؛ اثری که بیشتر به دانشنامه‌ای جامع می‌ماند و تأثیری شگرف بر فرهنگ‌نویسی و فرهنگ‌های عمومی پس از خود دارد. بااین‌حال، جایگاه ممتاز این اثر نباید مانع از نقدهای علمی و رفع کاستی‌های احتمالی آن و هر اثر دیگری شود. همان‌طورکه انوری در مقدمهٔ *فرهنگ سخن* اشاره می‌کند: «فرهنگ‌نگاری کار پرخطری است که هرقدر مجهز به نظریه‌های درست باشد، خالی از کاستی نخواهد بود،... چنین کارهایی باید به‌مرور و در ویرایش‌های متعدد به کمال نزدیک شود» (انوری، ۱۳۸۱، ص. چهارده). ازطرفی نقد فرهنگ‌ها که از متون پرمراجعه و پرمخاطب هستند، می‌تواند راهگشای تألیف فرهنگ‌های در حال تدوینی همچون فرهنگ جامع زبان فارسی باشد (جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۷۷).

نقد و بررسی منسجم علمی از جنبه‌های مهم فرهنگ نگاری است؛ اما در منابع فارسی هنوز چهارچوب نظام‌مندی دربارهٔ معیارهای ارزیابی علمی کتب مرجع تدوین نشده است. سیدنی لاندو[1]، ویراستار ارشد چندین فرهنگ، کتاب جامعی درزمینهٔ نقد پیکرهٔ فرهنگ‌ها و بایدها و نبایدهای تدوین و تعریف فرهنگ‌های یک‌زبانه تألیف کرده است. او در «فرهنگ‌ها: فن و هنر فرهنگ‌نویسی» سنجه‌های مناسب ارزیابی یک فرهنگ را در سطوح «حجم فرهنگ‌ها یا گسترهٔ واژگانی، دیدگاه نویسندهٔ فرهنگ و شیوهٔ عرضهٔ اطلاعات» معرفی می‌کند (landau, 1991, p. 6). لاندو فرهنگ را در قالب مقدمات، هویت دستوری واژگان، شیوهٔ تلفظ، داشتن علائم اختصاری، ترتیب ذکر واژگان و معانی آن، مخاطب، کاربری آسان و کیفیت و کارایی تعاریف و اصول درست تعریف بررسی می‌کند (ن.ک. لاندو، ۱۳۹۹). بنابراین، در این مقاله با نگاهی بر چهارچوب نظری یادشده و معیارهای دیگر، تلاش شده است تا اصطلاحات عرفانی لغت‌نامهٔ دهخدا واکاوی شود. همچنین، جنبه‌هایی مانند مقدمهٔ فرهنگ، داشتن شیوه‌نامه در باب اصطلاح و اصطلاح گزینی، مخاطب اثر، زبان تعاریف، کیفیت و کارایی تعاریف و منابع و شواهد مثال، تعداد و گسترهٔ اصطلاحات عرفانی نیز با ارائهٔ اطلاعات دقیق بررسی خواهد شد.

پژوهش حاضر با تمرکز بر نقد و بررسی اصطلاحات حوزهٔ عرفان و تصوف در لغت‌نامهٔ دهخدا، به‌دنبال یافتن پاسخ برای این پرسش‌ها است که میزان دقت و اهتمام دهخدا در مدخل‌گزینی و تعریف اصطلاحات عرفانی چقدر است؟ شیوهٔ ارجاع و زبان تعریف در این لغت‌نامه چگونه است؟ آیا تعاریف، جامع و مانع، با حدود و ثغور مشخص و در حد یک فرهنگ عمومی با مخاطب عامه است؟ تفاوت و تشابه مدخل‌گزینی اصطلاحات عرفانی دهخدا با اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی چیست؟

شواهد نشان می‌دهد الگوی علامه دهخدا فرهنگ‌های پیشین با نوآوری‌هایی در بیان آوانگاری، ذکر شواهد و ترتیب تاریخی آن بوده است؛ بااین‌حال، در تعریف اصطلاحات عمدتاً به نقل از اصطلاح‌نامه‌های قدیمی بسنده کرده است. این رویکرد باعث شده که تعریفات با زبانی برگرفته از متون کلاسیک، همراه با ارجاعات مفصل و گاه افراطی ارائه شوند که فهم آن‌ها برای مخاطب معاصر دشوار است و در چهارچوب یک فرهنگ عمومی منطقی به نظر نمی‌رسد.

از منظر ساختارشناسی، در فرهنگ‌های «دهخدا»، «معین» و تا حدودی «سخن»، شیوه‌نامهٔ مشخصی برای تعریف و برخورد با اصطلاحات علوم مختلف؛ ازجمله اصطلاحات عرفانی وجود ندارد. افزون‌بر این، دربارهٔ مفهوم «اصطلاح» و تفاوت آن با

---

[1]. Sidney Landau

واژگان عادی نیز مطلبی نیامده است. نظر به اینکه بخش اعظمی از لغات فرهنگ‌ها را اصطلاحات علوم گوناگون تشکیل می‌دهند، ذکر توضیحاتی در این باب ضروری است؛ زیرا سکوت دراین‌باره باعث آشفتگی‌ها و اشکالات متعددی در روند اصطلاح‌گزینی شده و شمار زیادی از مدخل‌ها را از شمول اصطلاحات عرفان و تصوف خارج می‌سازد.

تحقیق حاضر بدین‌گونه بوده است که با جست‌وجوی واژگان کلیدی مانند «صوفی، تصوف، عرفان، اصطلاح و...» در ۱۵ جلد لغت‌نامه، اصطلاحات مربوط به این حوزه را استخراج کرده است. سپس با بازبینی این اصطلاحات ازطریق سایت مؤسسهٔ لغت‌نامه[1]، به تحلیل دقیق تعاریف، منابع مورد استفاده و شواهد آن‌ها پرداخته است. این پژوهش درصدد است تا اطلاعاتی به دور از کلی‌گویی‌های رایج، همراه با تصویری مستند، آماری و تحلیلی ارائه دهد و نحوهٔ گزینش و تعریف اصطلاحات مذکور را واکاوی کند.

۱-۱- پیشینه پژوهش

موضوع پژوهش حاضر از طرفی به حوزهٔ نقد و بررسی فرهنگ‌های عمومی و ازطرفی به نقد و بررسی اصطلاحات صوفیه مرتبط می‌شود. اگرچه پژوهش‌های متعددی به این دو مقوله پرداخته‌اند، تاکنون اثر مستقلی به نقد و بررسی اصطلاحات صوفیه در لغت‌نامهٔ دهخدا نپرداخته است. برای نمونه، رفیعی در پژوهشی با عنوان «اصطلاحات تخصصی در فرهنگ‌های عمومی» (۱۳۹۰) به بررسی انتخاب اصطلاحات تخصصی در لغت‌نامهٔ دهخدا در مقایسه با فرهنگ آکسفورد پرداخته است؛ بااین‌حال، اصطلاحات عرفانی در آن موضوع بررسی نشده‌اند. مقالهٔ «اصطلاحات صوفیه در فرهنگ معین» (۱۳۷۶) نوشتهٔ نصرالله پورجوادی نیز از دیگر پژوهش‌های مرتبط است؛ اما تنها به بررسی موردی سه اصطلاح (طوالع، لوایح و لوامع) در فرهنگ معین می‌پردازد، نه به کل اصطلاحات این حوزه. بنابراین، براساس جست‌وجوهای انجام‌شده، تاکنون موضوع مذکور در هیچ پژوهش مستقلی بررسی نشده است.

۲- مدخل‌های اصطلاحات تصوف در لغت‌نامه

دربارهٔ معیارهای انتخاب اصطلاحات از سوی مؤلفان لغت‌نامه، اطلاعات روشنی در دست نیست. در مقدمهٔ ۶۰۰ صفحه‌ای این اثر، تنها به اصطلاحات و واژگان علمی اشاره‌ای گذرا شده است. چنان‌که محمد معین دراین‌باره می‌نویسد: «دهخدا کوشیده که اغلب مفاهیم و اصطلاحات علمی متقدمان را در متون مختلف تدوین و آن‌ها را با لغات فرانسه تطبیق کند... برای به‌کاربردن مفاهیم و اصطلاحات باید نخست تجسس کرد ... اگر برابر آن کلمه‌ای بتوان یافت، باید آن را بر لغت خارجی ترجیح داد وگرنه لغت خارجی را باید پذیرفت» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۹۶).

با بررسی متن اصلی لغت‌نامه مشخص می‌شود که اصطلاحات هر حوزه با علامت داخل پرانتز متمایز می‌شود. کلماتی که در فرهنگ‌نویسی به‌عنوان «برچسب» شناخته می‌شوند و حوزهٔ کاربرد معنایی اصطلاح را نشان می‌دهند. این کلمات در قسمتی از تعریف که معنای اصطلاحی دارد ذکر می‌شود؛ مانند (اصطلاح طب)، (اصطلاح فقه)، (اصطلاح فلسفی)، (اصطلاح ریاضیات) و... . این، شیوهٔ ثابت دهخدا در شناساندن اصطلاحاتِ حوزه‌هایِ مختلفِ علوم است؛ اما وضعیت علامت‌گذاری اصطلاحات عرفان و تصوف متفاوت است. درواقع، دهخدا اصطلاحات این حوزه را اکثراً با

[1]. https://dehkhoda.ut.ac.ir/fa/dictionary

برچسب‌های (اصطلاح صوفیان)، (اصطلاح صوفیه)، (اصطلاح اهل تصوف) یا (اصطلاح عرفان) علامت‌گذاری می‌کند؛ اما این رویه نیز اغلب رعایت نمی‌شود. برای نمونه در تعریف واژهٔ «آفاقی» می‌گوید: «... در اصطلاح صوفیه و ارباب سلوک، دیدن جهان...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۶۴). همچنین، عباراتی مانند «در تداول صوفیه»، «در اصطلاح اهل تصوف»، «در اصطلاح سالکان»، «عند اهل التصوف» یا «عند السالکین»، «در تصوف»، «در نزد اهل حقیقت»، «نزد صوفیه»، «نزد اهل سلوک» و «اصطلاح اهل سلوک» و تعابیری از این دست. برای نمونه در تعریف واژهٔ «اجتباء» می‌نویسد: «... و در اصطلاح سالکان عبارت است از آنکه حق‌تعالی بنده را به فیضی مخصوص گرداند...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۴۸). این نوع علامت‌گذاری، فاقد وحدت رویه است. بنابراین، شناسایی اصطلاحات عرفانی در این لغت‌نامه نه ازطریق برچسبی یکنواخت، بلکه با جست‌وجوی کلید واژگان متعددی مثل تصوف، صوفیه، متصوفه، سالک، سلوک، عرفان، عرفا، اهل حقیقت و نظایر آن ممکن است. فقدان وحدت رویه در معرفی اصطلاحات، به‌تنهایی می‌تواند از کاستی‌های مهم در روش‌شناسی یک فرهنگ محسوب شود.

به‌هرترتیب، با جست‌وجوی واژگان یادشده در متن ۲۳ هزار صفحه‌ای لغت‌نامه؛ تا حد امکان اصطلاحات عرفانی استخراج شد و برای تحلیل و بررسی، این مدخل‌ها همراه با علائم اختصاری منابعی که در تعریف آن‌ها آمده، معرفی می‌شود. بدین‌صورت که علامت داخل پرانتز در مقابل هر اصطلاح، نشانهٔ اختصاریِ منابعِ تعریفِ آن اصطلاح است[1]. بدین شرح:

جدول ۱. راهنمای منابع تعریف اصطلاحات عرفان و تصوف لغت‌نامهٔ دهخدا

نام منبع	علامت اختصاری منبع	نام منبع	علامت اختصاری منبع
کشاف اصطلاحات الفنون	ک	اصطلاحات الصوفیه	الف
فرهنگ مصطلحات عرفانی سجادی	س	انیس الطالبین	ان
تعریفات جرجانی	ت	نفائس الفنون	ن
فرهنگ فارسی معین	فم	شرح منازل السائرین	ش
فرهنگ لغت آنندراج	آ	غیاث‌اللغات	غ
فرهنگ برهان قاطع	ب	دایرةالمعارف فارسی	د
کشف اللغات	کش	یادداشت‌های دهخدا	ی
فرهنگ لغات و تعبیرات مثنوی	فر		
سایر منابع کم‌کاربرد: فرهنگ نظام، لطائف اللغات، مجمع السلوک، محیط المحیط، اقرب الموارد، کشف‌المحجوب، مصباح الهدایه، اوراد الاحباب و نوادر لغات فروزانفر، اللمع، حکمت اشراق، شرح گلشن راز و شرح منازل السائرین.			

فهرست اصطلاحات عرفان و تصوف در لغت‌نامه دهخدا (به‌ترتیب حروف الفبا و به‌تفکیک جلد):

آ: ج ۱ آشفته‌حال، آشفته‌سامان، آفاقی. **الف: ج ۲** اراده (ک)، استقامهٔ (ت، ک)، اسم (ک)، اشراف (ان)، اشرف (ک)، اصحاب عروج (ح)، اصحاب مکاشفات (ح)، اصداع (ک)، اصطفاء (ک)، اصطلام (ش)،[2] و... .

---

[1]. در تعریف برخی اصطلاحات از منبع خاصی استفاده نشده است.

[2]. این فهرست شامل ٦٦٢ اصطلاح تصوف است که جامعهٔ آماری مقاله به شمار می‌آید؛ اما به‌منظور کاهش حجم مقاله، ادامهٔ آن در فایل پیوست ذکر می‌شود.

۲ـ۱. آمار کل مدخل‌ها

بنابر آمار ارائه‌شده در مقدمهٔ لغت‌نامهٔ دهخدا، این اثر درمجموع شامل ۳۴۳۴۶۶ مدخل است که نیمی از آن را اعلام تاریخی و جغرافیایی تشکیل می‌دهد (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۴۲۲ـ۵۰۰). ازطرفی تعداد مدخل‌های مربوط به اصطلاحات عرفانی که از لغت‌نامه استخراج شده، حدود ۶۶۲ مدخل است. این آمار نشان می‌دهد که سهم اصطلاحات صوفیه از کل مدخل‌های لغت‌نامه حدود ۰/۲٪ است. اگر اعلام تاریخی و جغرافیایی را از کل مدخل‌ها کسر کنیم ــ حدود نیمی از مدخل‌ها ــ نسبت اصطلاحات عرفانی در مقایسه با کل مدخل‌های باقی‌مانده حدود ۰/۳۷٪ می‌شود. به‌عبارت‌دیگر، کمتر از نیم درصد از کل مدخل‌های لغت‌نامه شامل اصطلاحات عرفانی است.

۲ـ۲. ریشهٔ زبانی اصطلاحات عرفان و تصوف در لغت‌نامه

در لغت‌نامهٔ دهخدا، شماری از اصطلاحات عرفانی با ریشهٔ فارسی نیز دیده می‌شود که ازآن‌جمله‌اند: آشفته‌سامان، آفاقی، باد، باد صبا، بتکده، بستگی، بناگوش، بندگی، بوسه، بیداری، بیدل،[1] و... .

شمار این اصطلاحات در حدود ۹۸ مدخل است که حدود ۱۵٪ از اصطلاحات عرفانی لغت‌نامه را شامل می‌شود. سایر اصطلاحات یا عربی هستند یا ترکیبی از واژگان فارسی و عربی. در میان این الفاظ، تنها واژه‌ای که به‌صراحت به ریشهٔ لغوی آن در فارسی باستان اشاره شده، کلمهٔ «یان» است. «هرن نویسد: یان (وحی آسمانی، صورت) [اصطلاح عرفانی]، پارسی باستان yäna ، پهلوی yan، (هدیه، تحفه، بخشش). اوستایی yäna. هوبشمان[2] گوید: معانی مذکور با هم متناسب نیستند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۲۷۲۰).

دراین‌میان، نمونه‌هایی از کلمات دساتیر نیز مشاهده می‌شود؛ مانند فرجندشای: «از لغات دساتیر است... به اصطلاح صوفیهٔ ایزدان پارسیان به معنی مرتبهٔ فوق است که حق را در خلق پوشیدن و خالق را از مخلوق جدا دانستن باشد ...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۷۰۳۹)؛ درحالی‌که چنین مدخلی در اصطلاح‌نامه‌های عرفانی دیده نمی‌شود و قابل تأمّل است که دهخدا آن را به‌عنوان اصطلاح عرفانی نقل کرده است؛زیرا در مقدمهٔ لغت‌نامه، فرهنگ‌هایی را که از الفاظ دساتیر استفاده کرده‌اند، مورد انتقاد قرار داده است.

۲ـ۳. ساخت دستوری اصطلاحات

از مجموع اصطلاحات عرفانی استخراج‌شده، حدود ۴۹۰ مورد از نوع آن‌ها کلمات ساده یا مشتق و حدود ۱۵۸ مورد ترکیبات اضافی، عطفی یا مصدری‌اند. دهخدا دربارهٔ ظرفیت ترکیب‌سازی زبان فارسی می‌نویسد: «زبان فارسی از حیث مرکبات نهایت غنی است و کمتر مفهومی از مفاهیم غریب هست که نتوان با مرکبی دلنشین از آن تعبیر کرد و این مرکبات گاهی از دو کلمهٔ فارسی و گاه از یک کلمهٔ اجنبی باشد: زرخیز، عیب‌جو، تن‌پرور» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۹۹). این ویژگی در اصطلاحات عرفانی نیز دیده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از ترکیبات، اصطلاحاتی خاص با معنایی متفاوت از اجزای سازندهٔ خود پدید می‌آورند؛ مانند مهرهٔ گلگون، انسان کامل، پیر مغان، دریابار و خاک‌نشین.

---

[1]. ادامهٔ اصطلاحات فارسی در فایل پیوست می‌آید.

[2]. Johann Heinrich Hübschmann

همچنین، حدود ۸ مدخل از نوع تعابیر عرفانی‌اند؛ مانند «انا انت و انت انا، انا بلا انا نحن بلا نحن، چله‌داری کردن، به خود رسیدن، سواد الوجه فی الدارین، شهود مفصل در مجمل، شهود مجمل در مفصل و ضرب کردن جامه». افزون‌بر این، دو مدخل شامل ضمایر «هو» و «من» و یک مدخل نیز شامل حروف «نون» است.

۲ـ٤. مقایسهٔ اصطلاحات عرفانی لغت‌نامهٔ دهخدا با اصطلاح‌نامه‌های عرفانی

مقایسهٔ اصطلاحات عرفانی لغت نامهٔ دهخدا با فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی سجادی نشان می دهد که ۲۰۳ اصطلاح از مدخل‌های دهخدا در اثر سجادی نیامده‌اند؛ مانند آشفته‌حال، آشفته‌سامان، آفاقی، اجتباء، ادراک، اشراف، اشرف و...[۱] (سجادی، ۱۳۸۳). همچنین، مقایسهٔ فهرست شرح اصطلاحات تصوف صادق گوهرین با مدخل‌های عرفانی دهخدا نشان می‌دهد که ۲۱۴ اصطلاح در اثر گوهرین ثبت نشده‌اند؛ مانند آشفته‌حال، آشفته‌سامان، آفاقی، اشراف، اصحاب عروج، اصحاب مکاشفه[۲] و... (گوهرین، ۱۳۷۶). این مسئله تأمل‌برانگیز است که چگونه فرهنگ عمومی دهخدا با ۶۶۲ مدخل عرفانی، واجد اصطلاحاتی است که اصطلاح‌نامهٔ تخصصی سجادی با بیش از ۲۰۰۰ مدخل و اصطلاح‌نامهٔ گوهرین با بیش از ۱۲۰۰ اصطلاح تصوف، فاقد آن است.

نبود شیوه‌نامه‌ای روشن و تعریف دقیقی از مبحث اصطلاح و غیراصطلاح چه در فرهنگ‌های عمومی و چه در برخی اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عرفانی، تحلیل علل این تفاوت‌ها را دشوار می‌سازد. هرچند به نظر می‌رسد دلیل بعضی از این اختلافات به ریشهٔ مدخل‌ها مربوط باشد؛ برای مثال، سجادی ریشهٔ مدخلی مانند «مؤانست» را در ذیل مدخل «انس» توضیح داده و شاید دیگر نیاز نمی‌دید «مؤانست» را دوباره مدخل بگیرد. اما لغت‌نامهٔ دهخدا به‌دلیل جامعیت و شمول بر همهٔ واژگان، تمام مدخل‌ها را مستقل از ریشهٔ آن‌ها ثبت کرده است. بااین‌حال، برخی اصطلاحات در لغت‌نامهٔ دهخدا آمده‌اند که در هیچ‌یک از دو اصطلاح‌نامهٔ عرفانی یادشده یافت نمی‌شوند؛ ازجمله «نوروز، فرجندشای، هوش واژن، یان، من، بوسه، بناگوش، تنگبار، دریابار و...». نکتهٔ قابل‌توجه آنکه بخش چشمگیری از این اصطلاحات، واژگان فارسی‌اند.

بررسی مدخل‌های عرفانی در لغت‌نامهٔ دهخدا نشان می‌دهد که برخی اصطلاحات با تعریف و لفظی تقریباً یکسان در دو مدخل مستقل تکرار شده‌اند؛ مانند مدخل‌های ام الهیولی: «در اصطلاح صوفیه عبارت از لوح است و رجوع به لوح شود»؛ ام هیولی: «در اصطلاح صوفیه عبارت از لوح است و رجوع به لوح شود»؛ یا بیت‌الحرام: «در اصطلاح صوفیه، کنایت از قلب انسان کامل است که حرام است بر سوای محبوب...»؛ بیت حرام: «دل انسان کامل که بر غیر ذات یگانهٔ بی‌چون حرام شده باشد». همچنین «خدای فروشان و خدا فروش» یا «درهٔ بیضاء و درهٔ‌البیضاء» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۳۲۷، ۳۳۸۵، ۵۱۴۳، ۵۱۴۵، ۱۰۷۰۴، ۱۰۷۰۶، ۹۵۸۵، ۹۵۷۴). با توجه به نزدیکی لفظی و معنایی این اصطلاحات، نویسنده می‌توانست با ارجاع یکی از مدخل‌ها به دیگری، از تکرار تعاریف بکاهد.

این موارد از تعدّدِ یادداشت‌ها و منابعِ مورد مراجعه و کوشش برای حفظِ جامعیت اثر ناشی شده است. همان‌گونه که در پژوهش رفیعی نیز اشاره شده، مدخل گزینی تخصصی در لغت‌نامهٔ دهخدا براساس اصول روشن اصطلاح‌شناسی انجام

---

[۱]. ادامهٔ فهرست در فایل پیوست.

[۲]. ادامهٔ فهرست در فایل پیوست.

نگرفته و در بسیاری موارد نیازمند بازنگری بنیادین است (رفیعی، ۱۳۹۰، ص. ۲۷۸).

۳- نقد و بررسی اطلاعات کاربردی و صوری تعاریف

۳ـ۱. آوانگاری[1]

آوانگاری الفاظ از نخستین وجوه تعریف در فرهنگ‌های لغت است. دهخدا شیوهٔ فرهنگ‌های پیشین همچون آنندراج و منتهی الأرب را نقد می‌کند. در این فرهنگ‌ها، تلفظ کلمات با شرح اعراب هر حرف، مانند «اتحاد: به کسر اول و تشدید تاء» بیان می‌شد. دهخدا در برابر این روش، شیوهٔ ابتکاری و اجمالی به کار می‌گیرد که در زمان خود ــ پیش از رواج آوانگاری لاتین ــ بسیار کارآمد بود. در این شیوه، تلفظ واژه‌ها با درج حرکات حروف درون قلاب نمایش داده می‌شود؛ مانند اتحاد [اِ تْ تِ]. اما این نوع آوانگاری نیز با مشکلاتی همراه است؛ ازجمله اینکه فقدان آوا نگاری در برخی مدخل‌ها، خوانش صحیح را دشوار کرده است؛ برای نمونه، «ترک تازه [] (اِمرکب) نزد صوفیه جذبهٔ الهی...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۶۶۵۳). در این مدخل، قلاب تلفظ خالی است و روشن نیست که حرف «ت» باید با فتحه خوانده شود یا با ضمه. همچنین، در برخی مدخل‌ها آوانگاری اشکالاتی دارد و دقت کافی در حرکت‌گذاری صورت نگرفته است؛ برای نمونه، در مدخل درهٔ بیضاء می‌نویسد: «[دَر رَ یِ بَ] مروارید سفید ... اصطلاح عرفانی، عقل اول ...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۷۰۶). یعنی دال را با فتحه می‌آورد؛ درحالی‌که در مدخل معادل عربی همین اصطلاح، درست آوانگاری شده است و «د» را با ضمه آورده است. درةالبیضاء: «[دُرْ رَ تُلْ بَ] مروارید سپید... در اصطلاح تصوف عقل اول» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۷۰۴). البته باید در نظر داشت که در لغت‌نامه‌ای با این وسعت و به‌دلیل ماهیت این قسم از آوانگاری، بروز چنین مواردی، اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد.

۳ـ۲. علامت‌گذاری اصطلاحات تصوف

دهخدا بر لزوم وحدت رویه در کاربرد الفاظی که در تعریف استفاده می‌شود تأکید دارد (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۲۴)؛ بااین‌حال، این اصل دربارهٔ معرفی و برچسب‌گذاری اصطلاحات تصوف رعایت نشده است. به همین دلیل، مخاطب برای شناخت این اصطلاحات با الفاظ و تعابیر متعددی مواجه می‌شود و روال یکدستی را مشاهده نمی‌کند. ازطرفی ملاک و معیار مشخصی وجود ندارد که چرا دهخدا در ذیل مدخل «عوالم» ترکیب «عوالم لبس» را با علامت (اصطلاح تصوف) نشان‌دار کرده است؛ اما برای ترکیبات «عوالم خمسه»، «عوالم عالیه» و «عوالم کلیه» از این علامت استفاده نکرده است. عوالم لبس: «(اصطلاح تصوف) تمام مراتب نازله از حضرت احدیت است، که ذات قدسیه تنزل فرموده به تعینات در مراتب ...»؛ عوالم کلیه: «مراد عقل کل است که عقل اول باشد، و نفس کلیه؛ و انسان کامل است...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۶۴۲۷)؛ درحالی‌که این مدخل‌ها ازحیث تعریف تفاوت چندانی با هم ندارند و منبع تعریف هر چهار لغت از فرهنگ مصطلحات عرفانی سجادی است.

نمونه‌هایی از مدخل‌ها نیز این فرض را تقویت می‌کنند که لغت‌نامه رویهٔ مشخصی در برچسب‌گذاری مصطلحات صوفیانه نداشته و ایرادات متعددی دارد. برای مثال، در تعریف مدخل «مجردی» می‌گوید: «... قطع علایق از دنیا. انقطاع از تعلقات مادی... رجوع به مجرد (اصطلاح تصوف) شود» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۳۰۸). نکتهٔ درخور توجه آن است که

[1]. Phonetic

در تعریف مدخل «مجرد»، هیچ‌گونه برچسب اصطلاح تصوف به‌کار نرفته است. مجرد: «... کسی که قطع علائق از متاع و بهره‌های دنیوی کرده باشد ... و خود را برای سیر الی‌اللّه آماده کرده باشد» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۳۰۶). درواقع، مدخل اصلی علامت اصطلاح ندارد؛ اما مدخل فرعی دارد. همچنین، در ذیل مدخل «مَقام» ترکیب «مقام ابراهیم» علامت (اصطلاح عرفانی) دارد، اما سایر ترکیبات مثل «مقام بی‌رنگی»، «مقام بی‌نشانی»، «مقام جمع»، «مقام سری» و «مقام فنا» برچسب اصطلاح عرفانی ندارند؛ درحالی‌که تعریف همگی از اصطلاح‌نامهٔ عرفانی سجادی نقل شده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۱۲۹۸).

برخی از مدخل‌ها نیز علامت‌گذاری ناقص یا مبهمی دارند. برای نمونه، در تعریف مدخل «الهام» آمده است: «در اصطلاح، القاء معنی در دل به طریق فیض. القاء خدای تعالی در نفس،...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۲۸۴). درواقع، به‌جای علامت‌گذاری کامل، صرفاً نوشته (در اصطلاح) و مخاطب ازطریق تعریف و منابع پی می‌برد که با یک اصطلاح عرفانی مواجه است.

افزون‌بر آن، غالب الفاظ مربوط به نام «فِرق عرفان و تصوف» بدون علامت‌های مذکور تعریف می‌شود. این الفاظ شاید چون اسم خاص و اعلام هستند جزء دایرهٔ اصطلاحات قلمداد نمی‌شوند؛ مانند «حلولیه، خرازیه، خلوتیه، ذهبیه، سهروردیه و...». بااین‌حال، مواردی نیز وجود دارد که لغت‌نامه از این قاعده عدول کرده و نام برخی فرق صوفیه را با علامت «اصطلاح عرفانی» مشخص کرده است؛ مانند واصلیه: «(اصطلاح عرفانی) کسانی که گویند ما به خدا متصل شده‌ایم ...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۳۰۸۵).

۳ـ۳. حجم تعاریف

یکی از معیارهای ارزیابی فرهنگ‌ها، حجم و میزان اطلاعاتی است که فرهنگ ارائه می‌کند (جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۸۱). بررسی جلد نخست لغت‌نامهٔ دهخدا نشان می‌دهد که ساختار و حجم اطلاعات با معیارهای دانش‌نامه‌ای همخوان است. چنان‌که حجم زیادی از جلد اول به اعلام و اشخاص اختصاص یافته است و در مواردی، شرح مدخل تا چندین صفحه ادامه دارد؛ مانند مدخل «ابوریحان» که در ۲۵ صفحه توضیح داده شده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۶۴۲–۶۶۸). بنابراین، تعاریف مبسوط و مفصل از ویژگی‌های بارز تعریفات دهخدا است. او دربارهٔ اطناب در باب برخی الفاظ و نوعاً دربارهٔ «ترجمهٔ صوفیه» می‌گوید: «چرا در ترجمهٔ صوفیه اطناب کرده‌ام؟ ... عقیدهٔ من این است که برای اخلاق بلندتر از افکار و اعمال متصوفه ایران در همهٔ اعصار... ندیده‌ام و دنیای امروزین هر روز که خواهد به معنی لفظ آدمی آشنا شود باید از نور این طائفه اقتباس کند و رهایی یابد» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۲). اجتناب از افراط و تفریط در تعریف از الزامات فرهنگ‌نگاری عمومی است؛ فرهنگی که بتواند اطلاعات مفید و لازم را به بهترین وجه به مخاطب برساند. اصول فرهنگ‌نگاری ایجاب می‌کند که «در تعریف‌های فرهنگ نباید در مصرف واژه‌ها اسراف کرد و هنر تعریف‌نویسی به توانایی فرهنگ‌نویس در بیان موجز معنی نیز وابسته است» (لاندو، ۱۳۹۹، ص. ۲۵).

از عوامل تفصیل تعاریف، نقل مستقیم و گسترده از متون، حتی متون عربی است که گاه بی‌هیچ تلخیصی آورده می‌شود. مانند تعاریف این ۳۸ مدخل: «اخلاص، اسم، جمال، حقیقت، رجاء، رضا، سالک، سُکر، شوق، شیخ، طبیعت، طریقت، عشق، علم، غیب، غیرت، فتوت، قرب، کشف، کمال، لوح، محفوظ، مجاهدت، مجذوب، محبت، محو، مراقبت، معرفت، مقام، مقامات، مکاشفه، ملکوت، واحدیت، وارد، وحدت، وجود، ولی». درنتیجه، حدود ۶٪ از

اصطلاحات صوفیه تعاریفی بسیار مفصل دارند.

درواقع، لغت‌نامهٔ دهخدا در حجم تعاریف اصطلاحات به شیوهٔ اصطلاح‌نامه‌های تخصصی عمل کرده است. «در سنت فرهنگ‌نگاری فارسی، آوردن شاهد، به‌ویژه از متون منثور، معمول نبوده است. ما این روش را از اروپاییان آموخته‌ایم؛ اما گاه در این امر افراط می‌کنیم و حجم فرهنگ را بیهوده افزایش می‌دهیم» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص. ۹۹).

۳ـ٤. مکان تعریف اصطلاحات عرفان

به‌طور معمول، فرهنگ‌های لغت در آغاز معانی لغوی و رایج الفاظ و سپس معانی تخصصی و اصطلاحی آن‌ها را در بخش‌های پایانی تعریف ذکر می‌کنند. این الگو در لغت‌نامهٔ دهخدا هم رعایت شده است. مثل واژهٔ ایمان: «زنهاردادن... فروتنی‌نمودن... مقابل کفر... در شرع اعتقاد به قلب... در اصطلاح متصوفه ایمان از مختصات اسماء...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۷۲۸).

بااین‌همه، گاهی در مکان و جایگاه تعریف یک اصطلاح لغزش‌ها و خطاهایی رخ می‌دهد. به این صورت که دهخدا معنی اصطلاح عرفانی مدخل «رُوی» را به‌اشتباه در ذیل مدخل «رَوی» می‌آورد: «(اصطلاح عرفان) نزد صوفیه تجلیات را گویند از معانی نوری و صوری و به ذوقی منتهی گردد... روی در اصطلاح صوفیان عبارت از انوار ایمان و فتح ابواب عرفان... (کشاف)» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۲۴۱۹). «رَوی» در لغت حرف قافیه شعر است؛ حال با چه قرینه‌ای، اصطلاح از تجلیات گرفته شده؛ جای درنگ دارد! اما تعریف این اصطلاح در ذیل «رُوی» به معنی چهره و رخسار معقول است. از طرفی در هیچ منبعی مدخل «رَوی» اصطلاح عرفانی ضبط نشده است. حتی کشاف فنون هم تعریف مذکور را در ذیل مدخل «رُوی» می‌آورد: «رُوی: visage-face و معناهُ وجه، و عندهم هو التجلیات من المعانی النوریه و صوریه ... فی اصطلاح الصوفیه عبارة أن انوار الایمان...» (تهانوی، ۱۹۹۶م، ج. ۸۹۹/۱)؛ چنان‌که معادل انگلیسی و عربی مدخل را در مقابلش نوشته است. بنابراین، در لغت‌نامه تعریف را به‌اشتباه به‌جای اینکه در ذیل «رُوی» بیاورند در ذیل مدخل «رَوی» آورده‌اند. این نشان از بی‌دقتی مؤلفان در هنگام نقل از متون است. در حقیقت، مؤلف هرآنچه در پاورقی این صفحه از کشاف فنون دیده است را ــ که ترجمهٔ فارسی متن اصلی است ــ بدون توجه به‌جای شماره‌های پاورقی عیناً در ذیل مدخل «رَوی» در لغت‌نامه نقل کرده‌اند؛ درحالی‌که شمارهٔ ۱ پاورقی، ترجمه مدخل «رَوی» و شمارهٔ ۲ پاورقی در همان صفحه، توضیح و ترجمهٔ فارسی مدخل «رُوی» است (تهانوی، ۱۹۹۶م، ج. ۸۹۹/۱). لازم به ذکر است که مرحوم دهخدا بر تدوین تمامی مجلدات لغت‌نامه نظارت مستقیم نداشته و بخشی از کار توسط سایر مؤلفان تنظیم شده است؛ بااین‌حال، مسئولیت علمی آن بر عهدهٔ ایشان است.

۳ـ۵. منابع تعریف اصطلاحات

یکی از معیارهای ارزیابی، توجه به منابع در دسترس مؤلفان در زمان تدوین است؛ اینکه چه کتاب‌هایی از متون عرفانی فارسی و چه اصطلاح‌نامه‌هایی چاپ شده بود؛ زیرا نقد منصفانه بدون توجه به امکانات آن دوره ممکن نیست. دهخدا در بیشتر موارد از اصطلاح‌نامه‌های عرفانی، فرهنگ‌های عمومی و سایر متون کهن برای تعریفات منبع ذکر می‌کند. مختصات و آمار استفاده از منابعِ تعریفِ اصطلاحاتِ عرفانی در لغت‌نامهٔ دهخدا به شرح زیر است:

– از میان حدود ۶۶۲ مدخل که با عناوین مختلف اصطلاح عرفانی قلمداد شده‌اند؛ در تعریف حدود ۶۲۰ اصطلاح (معادل ۹۳٫۹٪ مدخل‌ها) از منابع مختلف نقل شده است و در تعریف حدود ۴۲ اصطلاح (معادل ۷٫۱٪ مدخل‌ها) منبعی ذکر نشده است.

– ویژگی مهم تعریف اصطلاحات عرفانی در لغت‌نامه، نقل‌محور بودن آن‌هاست؛ یعنی از منابع نقل مستقیم شده‌اند و طبیعتاً همان زبان و بیان متون اصلی در تعریف حاکم است.

– منابع مورد استفاده در تعریف اصطلاحات به‌ترتیب اهمیت و تعداد ارجاع عبارت‌اند از: *کشاف اصطلاحات الفنون*، *فرهنگ اصطلاحات عرفانی* سجادی، *تعریفات جرجانی*، *فرهنگ معین*، فرهنگ‌های کهن مانند *آنندراج*، *برهان قاطع*، *فرهنگ نظام*، *غیاث اللغات*، *کشف اللغات* و سایر منابع که در قسمت منابع ذکر شده‌اند.

– در اغلب موارد ارجاعات فاقد ذکر دقیقِ جلد، صفحه یا سال نشر هستند و به تعبیری ارجاعات کور است و کاربرد ارجاع علمی را برای مخاطب محدود می‌کند.

– ممکن است لغت‌نامه برای یک تعریف از چند منبع استفاده کرده باشد. در آن صورت، منبع اصلی ذکر می‌شود. گاه تمامی منابع مورد استفاده، ذکر شده‌اند و در مواردی نیز هیچ منبعی برای اصطلاح قید نشده است.

۳ـ۵ـ۱. تحلیل آماری منابع

دهخدا در تعریف اصطلاحات عرفانی به منابع مختلفی استناد کرده است که میزان آن به‌صورت کمّی بدین شرح است:

–*کشاف اصطلاحات الفنون*: مهم‌ترین منبع در تعریف اصطلاحات عرفانی است. با کاربرد در ۲۹۱ اصطلاح (حدود ۴۶٫۹٪ مدخل‌ها).

– *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی* سجادی: دومین منبع پرارجاع در تعریف اصطلاحات است. با کاربرد در ۱۶۲ اصطلاح (حدود ۲۶٪ مدخل‌ها).

– در تعریف ۸۳ اصطلاح از *تعریفات* جرجانی استفاده شده است (حدود ۱۳٫۳٪ مدخل‌ها).

– در تعریف ۲۵ مدخل از *فرهنگ فارسی معین* استفاده شده است (حدود ۴٪ مدخل‌ها). تعاریفی که از فرهنگ معین استفاده شده مدخل‌هایی هستند که دهخدا در تألیف آن نقش نداشته و بعدها توسط شاگردانش صورت گرفته است.

– در تعریف ۱۸ مدخل از *فرهنگ آنندراج* استفاده شده است (حدود ۲٫۹٪ اصطلاحات). تعریف ۸ مدخل (حدود ۱٫۲٪ مدخل‌ها) از *برهان قاطع* و تعریف ۸ مدخل (حدود ۱٫۲٪) نیز از *یادداشت‌های دهخدا استخراج شده‌اند*. در تعریف ۶ مدخل (حدود ۰٫۸٪ مدخل‌ها) از *کشف اللغات* و در تعریف ۳۴ مدخل از سایر منابع که در جدول ذکر شده، استفاده شده است (حدود ۵٫۴٪ اصطلاحات). این آمار نشان می‌دهد که بیش از ۸۶٪ تعاریف، از سه منبع اصلی تأمین شده‌اند.

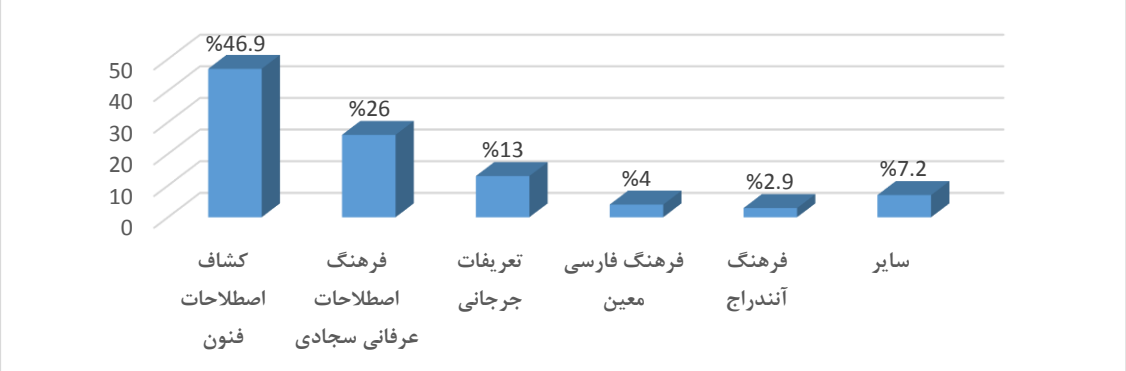

شکل ۱. نمودار آمار منابع

٤- نقد و بررسی کیفیت تعاریف

در *یادداشت‌های دهخدا* می‌توان برخی معیارهای کیفیت تعاریف را بازیافت. «مهم‌ترین وجههٔ یک فرهنگ قاعدهٔ تعریف آن است. تعریف باید به زبان ساده باشد. از سبک متداول روز دور نباشد. تعریفی کامل است که درست در جای کلمهٔ تعریف‌شده قرار بگیرد. کلمهٔ مترادف باید ساده‌تر از کلمهٔ اصلی باشد نه سخت‌تر. در درج مترادفات نباید دور و تسلسل انجام گیرد یک کلمهٔ بیگانه را نباید به‌عنوان معنی در جلوی یک کلمهٔ فارسی قرار داد مگر آنکه عربی باشد آن‌هم به حکم ضرورت و در انتخاب کلماتی که مکرر در تعاریف استفاده می‌شود باید ترتیب یکنواختی به کار برده شود» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۲۲-۵۲۴). اینکه آیا دهخدا توانسته است این اصول را به کار گیرد و اصلاً آیا امکان رعایت این معیارها به‌دلیل مؤلفان متعدد در طولِ سالیانِ درازِ تألیف، وجود داشته است یا خیر، پرسشی است که در ادامه بررسی خواهد شد.

به‌هرروی، یکی از مؤلفه‌های ارزیابی فرهنگ‌ها که جعفری به نقل از باتن برگ[1] و مک میلان[2] بیان می‌کند؛ کیفیت و کارایی اطلاعات و چگونگی ارائه و میزان کارآمدی آن‌هاست (جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۸۱-۸۲). این مؤلفه‌ها را می‌توان چنین بررسی کرد:

٤ـ۱. زبان تعریف: کهنگی و دشواری زبان

یکی از مؤلفه‌های ارزیابی کارایی فرهنگ‌های لغت، روشنی، وضوح و سادگی تعاریف و اطلاعات ارائه‌شده است (جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۸۲). بررسی نثر دهخدا، به‌ویژه در مقدمهٔ لغت‌نامه، نشان می‌دهد که زبان او اغلب منشیانه و متکلفانه است. او در مقدمه چنین می‌نویسد: «چنین گوید گردآورندهٔ این کتاب، علی‌اکبر دهخدا ... لغت‌نامه‌ای کنم کافل و شامل از حقیقت و مجاز و مشترک و مرادف و مخفف و مرخم و دخیل و مصنوع و شواذ و شوارد... و کار لغت بسیار بزرگوار است بسیار سران ... در بحث‌های طویل با سألف زمان و هم امروز تواطؤ و تواضع و اصطلاح بودن لغت را انکار کرده‌اند...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۴۹۴-۴۹۵). این سبک نگارش، محصول بیش از ۴۰ سال تفحص و تتبع دهخدا در متون کلاسیک ادب فارسی و دیباچه‌های ادبی و متکلف آن‌هاست.

برای فهم برخی از نوشته‌های او شاید لازم باشد عبارت مد نظر را چند بار خواند: «نویسندهٔ لغت‌نامه را خوارکاری و اهمال نزیبد ...و چون آدمی خاصه نویسنده و شاعر به کراهت تکرج تکرار مفطور و به معادات معادات مجبول است، گشایندهٔ معضلات و مصحح اغلاط کتب و گفتار لغت‌نامه است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۲). معلوم نیست چرا دهخدا برای بیان یک مطلب علمی چنین زبان دشواری برمی‌گزیند. این سیاق حتی با معیارهای نثر روزگار دهخدا نیز متناسب نیست. او حتی پیشینیان را به‌دلیل ترجیح واژگان عربی بر فارسی نقد می‌کند: «از قرون اولی نویسندگان و شعرا و علمای ما راه افراط گرفتند همان‌جا که کلمهٔ شیرین و زیبایی از فارسی بود با یک کلمهٔ وحشی عربی تبدیل کردند... اگر کلمهٔ عربی را مرادفی در فارسی دانند به‌جای آن به کار برند ... تاآنجاکه خللی به زبان و تاریخ راه نیابد» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۸-۵۰۹).

تعریفات اصطلاحات عرفانی در متن لغت‌نامه نیز اغلب دشوار و دیریاب است و علت آن تأثیرپذیری و نقل‌های مستقیم از متون کهن است. برای نمونه:

---

[1]. Buttenburg
[2]. Mcmillan

رتق: «(اصطلاح صوفیه) اجماع مادهٔ وحدانیت است که آن را عنصر اعظم مطلق گفته‌اند؛ چنان‌که مرتوق بود قبل از آفریدن آسمان و زمین و مفتوق بود بعد از تعین او به خلق و گاه اطلاق می‌شود بر نُسُب حضرت احدیت به اعتبار لاظهور آن و بر هرگونه بطون و غیبتی، مانند حقایق مکتوم...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۱۹۱۹).

صلصلهٔ الجرس: «(اصطلاح تصوف) انکشاف صفت قادریت است، چنان است که بنده الهی چون خواست به حقیقت قاهریه متحقق شود در آغاز صلصلهٔ جرس برای وی آشکار گردد که او را به‌طریق قوهٔ عظیمیت مقهور می‌سازد و از تصادم برخی حقایق بر برخی دیگر آوازی شنود چون صلصلهٔ جرس، و این مشهدی است که قلوب را از جرأت بر دخول در حضرت عظیمیت مانع می‌شود...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۵۰۲۹).

همچنین، در مدخل «اکمل»، «مسألهٔ غامضه»، «نفس» و بسیاری از اصطلاحات دیگر که زبان تعاریف کهنه و حاوی واژه‌های متروک است و ازنظر مخاطب معاصر نامفهوم و دیریاب به نظر می‌رسد. تعریفاتی که مخاطب برای درک آن، مجبور است معانی برخی از الفاظش را در لغت‌نامه جست‌وجو کند و به‌دلیل غلبهٔ زبان ادبی و فلسفی حتی لازم است که مفهوم اصطلاحی برخی از الفاظ را دریابد تا بلکه به معنا پی ببرد. در چنین شرایطی کارایی فرهنگ تحت‌تأثیر قرار می‌گیرد. درک چنین تعاریفی از حوصلهٔ کاربر عمومی خارج است. به‌اصطلاح قدما، معرِّف باید اجلی (واضح‌تر) از معرَّف باشد نه آنکه بر ابهام آن بیفزاید و آن را دشوارتر کند. لاندو به نقل از زگوستا[1] می‌گوید: «در تعریف نباید از کلماتی استفاده شود که درک آنها دشوارتر از درک واژه‌ای باشد که در تعریف آن مورد نظر است» (لاندو، ۱۳۹۹، ص. ۶). لاندو دربارهٔ اصطلاحات فنی نیز معتقد است «از اصطلاحات دشوارتر نمی‌توان برای تعریف اصطلاحات ساده‌تر استفاده کرد» (لاندو، ۱۳۹۹، ص. ۴۹).

٤ـ۲. اصطلاحاتی که علی‌رغم تعریف عرفانی، اصطلاح عرفانی دانسته نشده‌اند

در فرهنگ‌های عمومی برای تمایز الفاظ عادی از اصطلاحات، از علائم اختصاری و برچسب استفاده می‌کنند. راهنمای استفادهٔ فرهنگ برای کاربران و میزان مفیدبودن آن از مؤلفه‌های مهم ارزیابی فرهنگ‌هاست (جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۸۸). معین برای اصطلاحات تصوف از برچسب (تصـ) و *فرهنگ سخن* علامت (تصوف) را به کار می‌گیرد؛ اما در لغت‌نامهٔ دهخدا شناسایی اصطلاحات تصوف به‌راحتی امکان‌پذیر نیست؛ زیرا از نشانهٔ واحد استفاده نمی‌شود. نبودِ نشانهٔ اختصاصی و یکسان برای اصطلاحات عرفانی، استخراج و تحلیل این اصطلاحات را از فرهنگی با بیش از ۲۳ هزار صفحه دشوار می‌سازد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که حتی برخی مدخل‌ها باوجود تعاریف عرفانی یا صوفیانه، فاقد هرگونه برچسب «اصطلاح تصوف» هستند. مشخص نیست که آیا این امر حاصل غفلت مؤلفان بوده یا آگاهانه و با معیاری خاص از برچسب‌گذاری اجتناب شده‌است. اگر به دلایلی برخی اصطلاحات باوجود تعاریف عرفانی، برچسب‌های مذکور را ندارند، آن دلایل باید ذکر می‌شد. به‌هرحال، لغت‌نامهٔ دهخدا با آن حجم عظیم، در طول سالیان متمادی و با همکاری مؤلفان متعددی تدوین شده است؛ اما به‌دلیل نبود یک شیوه‌نامهٔ مشخص برای کار، هریک از مؤلفان براساس معلومات خود به تدوین آن می‌پرداختند. طبیعی است که تفاوت در سطح معلومات ادبی و لغوی این افراد، به تفاوت در کیفیت و

[1]. Ladislav zgusta

نتیجهٔ کار آن‌ها منجر شود (صادقی، ۱۳۸۸، ص. ۲-۷). بنابراین، دقت و عمق شناخت در تعریف اصطلاحات عرفانی در حروفی که علامه همایی ــ با آشنایی عمیق با عرفان فارسی ــ متصدی آن بوده، با حروفی که توسط افرادی همچون دبیرسیاقی یا پروین گنابادی تدوین شده‌اند، متفاوت است. این الفاظ عبارت‌اند از:

- اشارهٔ: « الاشارهٔ تکون مع القرب و مع حضور الغیب...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۵۹۱).

- بواده: «آنچه از عالم غیب بر دل آدمی به‌طور ناگهانی رسد و موجب گرفتگی دل شود...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۵۲).

- بیت العزهٔ: «عبارت از قلب و اصل مقام جمع است در حال اتصال به حق» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۱۴۴). جالب‌توجه اینکه مدخل‌های مشابهی همچون «بیت حرام»، «بیت‌المقدس» و «بیت عزب» با علامت (اصطلاح عرفان) مشخص شده‌اند؛ درحالی‌که تعاریف، همگی نزدیک به هم و عرفانی هستند.

- پوشگان: « مقامی است از مقامات سالک که آن را غیب الغیب گویند... و چون سالک قطع این مقام کند ذات مقدس تجلی نماید و فانی و باقی در حق گردد» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۷۹۶).

- تجلی: «عبارت است از ظهور ذات و صفات الوهیت و روح را نیز تجلی بود... سالک پندارد که این تجلی حق است. درین محل مرشد باید تا از هلاکت خلاصی یابد...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۶۴۵۴). این مدخل در اصطلاح‌نامه‌های عرفانی سجادی و گوهرین آمده است.

- خوش شدن: «به حالت صوفیانه‌ای درآمدن که مقابل قبض است...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۱۲).

- رَین: «...حجابی است بر دل که کشف آن جز به ایمان نبود و آن حجاب کفر و ظلالت است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۲۴۹۵). قابل تأمل است که مدخل (رینی) در همان صفحه اصطلاح تصوف قلمداد شده است.

- گرمی: «... نزد صوفیه حرارت محبت را گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۹۱۰۵).

- منامات: «آنچه اهل خلوت در خواب بینند در مقابل واقعه و مکاشفت» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۱۵۷۲).

- مواجید: «حالات و مقاماتی چند که به طریق کشف وجدان بر اولیا و عرفا و سالکان راه ظاهر شود...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۱۷۳۷).

–همچنین، ابدال، احصاء اسماء الهیه، اسقاط اضافات، اشک، کوته آستین، أخی، ازل، خرقهٔ ازرق، ازرق لباس، اربعین، اصحاب مراقب، الهامیه، انا الله و انا الحق، اهل صفا، علم الباطن، انا دان، بانگ سبحانی، بُلط، پیش‌کسوت، پیکران درخش، تختُّم، تأنیس، تطهیر سرائر، تعظیم، تمکین، جابلسا، جابلقا، چراغی، چرخ زدن، چرخی، خانقاه، خدا فروشان، خاص الخاص، ترکیبات خرقه: خرقهٔ ارادت، خرقه از کسی پوشیدن، خرقه از کسی گرفتن، خرقه‌باز، خرقه سوختن، و خرقه سوز، ختام، درویش، دریانورد، دلق‌پوش، دیگجوش، حلقهٔ ذکر، ذخایر، رجل، راه، زنبور خانه، شاه، ذکر اره، از سر زانو قدم ساختن، صدیقیت، صمدیت، صوفیه، ضنائن، عرفان، ظل اله، کثرت، کعبه، لاهوت، مزدوجهٔ، ملاحت، هفت شهر عشق. الفاظی بیش از ۷۰ اصطلاح که همگی تعریفی برگرفته از مفاهیم صوفیانه دارند؛ اما با برچسب اصطلاح تصوف مشخص نشده‌اند و به‌دلیل پرهیز از اطالهٔ کلام، از ذکر تعاریف آنها صرف‌نظر می‌شود. این مجموعه از اصطلاحات را می‌توان با تعاریف مدخل‌های زیر مقایسه کرد که دهخدا آنها را اصطلاح تصوف دانسته است:

- امین: «(اصطلاح تصوف) مرشد. مرد کامل» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۰۸).

- بدن: «در اصطلاح سالکان کالبد کثیف را گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۴۴۶۹).
- بی‌صورتی: «(اصطلاح تصوف) بی‌شکلی» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۲۲۳).
- خاکسترنشین: «(اصطلاح تصوف) یکی از اعمال صوفیان» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۹۳۴۰).
- درد: «(اصطلاح تصوف) صوفی. عارف» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۵۸۲).
- به خود رسیدن: «خود را دریافتن. اصطلاحی است عارفان را...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۰۵۷).
- مرغ روحانی: «در اصطلاح تصوف ولی. مرشد. راهدان» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۶۷۷) و اصطلاحاتی مثل شوریده، عندیات، کفور، کدخدایی و رفیقان.

وجه تمایز میان اصطلاحات اخیر و آن ۷۰ لغت که به‌عنوان اصطلاح تصوف قلمداد شده‌اند، به‌وضوح مشخص نیست. این ابهام در حالی است که بسیاری از این واژه‌ها در منابعی همچون *فرهنگ اصطلاحات عرفانی* سجادی و سایر اصطلاح‌نامه‌ها تعریف شده‌اند. اگر تعاریف گروه دوم صلاحیت آن را دارند که به‌عنوان اصطلاح تصوف معرفی شوند، الفاظ گروه نخست نیز به طریق اولی، می‌توانستند در دایرهٔ اصطلاحات عرفانی جای گیرند. به‌دلیل نبود شیوه‌نامهٔ مشخص در باب تشخیص و تفکیک اصطلاح از غیراصطلاح، دلیل آن روشن نیست. به نظر تعدد مؤلفان و نابرابری سطح معلومات ایشان هم یکی از دلایل بوده است. بنابراین، مشخص است که در لغت‌نامهٔ دهخدا، روند مشخصی برای اصطلاح‌پردازی‌های عرفانی وجود نداشته و مرز میان اصطلاح و غیراصطلاح برای مؤلفان چندان روشن نبوده است. این آشفتگی‌ها، ایرادی است که فرهنگ‌نویس در مراحل ابتدایی نگارش یا در هنگام تنظیم فرهنگ باید بدان توجه می‌کرد.

٤ـ۳. تعاریف ناقص، مبهم و غیردقیق

در مواردی هم تعریف اصطلاحات مبهم و دیریاب است. برای نمونه، در مدخل «دِهان» می‌نویسد: « (اصطلاح تصوف) در اصطلاح سالکان عبارت است از سرخیی که ادراک هیچ مدرکی بدان نرسد» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۱۲۹۴). پرسشی که برای مخاطب مطرح می‌شود این است که مفهوم عرفانی این تعریف گنگ و مبهم چیست؛ و آن چه سرخیی است که به ادراک هیچ مدرک نمی‌رسد؟! یا مدخل «سواد اعظم»: «(اصطلاح سالکان) مرتبهٔ جامعه را گویند که احوال موجودات از او به‌طریق اجمال معلوم توان کرد. در سواد اعظم فقر است اشک نقطهٔ کلی باکراهست و بند. عطار» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۳۸۱۸). فرهنگ‌نویس باید به مخاطب خود توجه کند؛ «زیرا فرهنگ‌نویسی تمرینی برای افزایش دانش انسان نیست، بلکه کاری عملی است برای تدوین متونی که دیگران بتوانند درک بکنند یعنی مشغلهٔ ذهنی فرهنگ‌نویس ارائهٔ تعریفی است که مخاطب بتواند بفهمد» (لاندو، ۱۳۹۹، ص. ۲).

گاهی تعریفات با ایجاز مفرط و همراه با زبان دشوار و کهن و حاوی الفاظ ثقیل است که درک معانی آن برای مخاطب عامه دشوار خواهد بود. در تعریف «جزء» می‌گوید: «در اصطلاح تصوف کثرات و تعینات را گویند»؛ فوانیهٔ: «(اصطلاح تصوف) خطاب حق به‌طریق مکافحهٔ در عالم مثال»؛ شوخی: «در اصطلاح صوفیه، کثرت التفات را گویند به اظهار صور افعال.»؛ باطل: «در تداول صوفیان معدوم است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۷۷۱۲، ۱۷۲۳۷، ۱۴۵۴۶، ۴۱۶۷).

در مدخل «جام جهان‌نما» نیز که یکی از معانی آن تعبیر عرفانی دارد، فرهنگ‌نویس به‌جای ارائهٔ تعریفی روشن از مفهوم عرفانی آن، تنها به ذکر چند بیت بسنده کرده است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۷۳۷۶). بدین‌ترتیب، درک معنای عرفانی

این ترکیب صرفاً ازطریق تحلیل ابیات ممکن می‌شود؛ حال آنکه انتظار می‌رود فرهنگ‌نویس خود معنای اصطلاحی را به روشنی بیان کند.

تعاریف برخی از اصطلاحات نیز غیردقیق بوده و محل تردید است؛ زیرا شاهد ندارند و ارتباط آن با مدخل روشن نیست. برای مثال در تعریف «درد» می‌گوید: «(اصطلاح تصوف) صوفی، عارف» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۵۸۲). صوفی و عارف به چه قرینه و ارتباطی تعریف اصطلاح عرفانی از مدخل درد هستند؟ یا برای نمونه، مدخل «انبار»: «(اصطلاح تصوف) ضمیر انسانی. (از فرهنگ معین)» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۲۸). این تعریف نیز تنها در فرهنگ معین آمده و در اصطلاح‌نامه‌های عرفانی معتبری همچون آثار سجادی یا گوهرین دیده نمی‌شود. باتوجه‌به نبود شاهد و توضیح، مشخص نیست معین با چه استنادی آن را در زمرهٔ اصطلاحات تصوف آورده است. تعریف مدخل «نوروز» هم همین‌گونه است: «نزد صوفیه عالم تفرقه را گویند» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۲۲۸۳۵).

٤ـ٤. نقل مستقیم از متون

از دیگر مشخصه‌های تعاریف اصطلاحات تصوف لغت‌نامه، اتکای زیاد به نقل مستقیم از متون کهن است. کمتر اصطلاح عرفانی هست که تعریف آن بر نقل قول از منبعی استوار نباشد. همین عامل سبب به‌روزنبودن و کهنگی زبان تعریفات است؛ برای نمونه، در تعریف مدخل «منازل» و «خرقه» چندین صفحه عیناً از *مصباح الهدایه* نقل شده است: «... ازجمله رسوم صوفیان الباس خرقه است... هرگاه که مخالفتی به تبدیل هیئت در ظاهر مرید پیدا شود اقران و اخدان او که به رابطهٔ طبیعت و... (مصباح الهدایه، ص. ۱۴۷–۱۵۳)» یا تعریف مدخل «من» که عیناً نقل از *شرح گلشن راز* است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۹۶۹۹–۹۷۰۰) و تعریف بسیاری از اصطلاحات که نقل مستقیم از *کشاف فنون و تعریفات* جرجانی و اصطلاح‌نامه‌ها و سایر متون است. برای جلوگیری از اطالهٔ کلام به ذکر همین موارد اکتفا می‌شود. هرچند در فرهنگ نویسی تکرار و تشابه اطلاعات و حتی استفاده از فرهنگ‌های پیشین امری اجتناب‌ناپذیر و متعارف است (جعفری، ۱۳۹۲، ص. ۸۵)؛ بااین‌حال، لغت‌نامه در تعریف اصطلاحات استقلال زبانی ندارد و یکی از دلایل آن همین نقل‌های مستقیم است.

٤ـ٥. مطالب تکراری در تعاریف

گاهی تعریف اصطلاح یک مدخل، هربار به نقل از یک منبع متفاوت، عیناً تکرار می‌شود. برای نمونه در مدخل ادراک: «در اصطلاح متصوفه ادراک بر دو نوع است: اول ادراک بسیط و هو عبارة عن ادراک وجود الحق سبحانه مع الذهول ... و در ظهور حق سبحانه به حسب ادراک بسیط خفائی نیست ...(مؤید الفضلاء) در کشف اللغات گوید: ... و در اصطلاح صوفیه ادراک بر دو نوع است: ادراک بسیط و هو ادراک الوجود الحق سبحانه مع الذّهول... و در ظهور وجود حق سبحانه بحسب ادراک بسیط خفا نیست ...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۵۶۷). ضرورتی نداشت یک تعریف بی‌کم‌وکاست از دو منبع مختلف نقل شود و سبب اطالهٔ بی‌دلیل تعریف شود. در حقیقت، مؤلف برگه‌هایی که از قبل برای یک مدخل تهیه کرده است را عیناً ذکر کرده است، بدون اینکه بازخوانی کرده و مطالب تکراری را حذف کند. همین موارد یکی از

دلایل تفصیل تعریفات شده است. چه‌بسا در این تفصیل‌های بی‌وجه انتقال معنا قربانی شود؛ و این گونه نیست کـه تعریـف و توضیح بسیار حتماً به تفهیم مناسب معنا منجر شود.

٤ـ٦. تعریف به زبان عربی

از دیگر مشخصه‌های بخش اصطلاحاتِ تصوفِ لغت‌نامه، ارائهٔ تعریف به زبان عربی بدون ترجمه یا توضیـح اسـت. درک چنین تعاریفی برای کاربران عمومی دشوار است؛ زیرا این لغت‌نامه برای استفادهٔ مخاطب فارسی‌زبان تنظیم شده اسـت. بـرای نمونه، در مدخل «اراده» آمدده است: «و عند السالکین هـی اسـتدامهٔ الکـد و تـرک الراحـهٔ...» (دهخـدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۶۲۶). این گونه تعریفات عربی و بدون ترجمه، در دست‌کم ۱۹ مـدخل دیگـر، ازجملـه «احصـاء اسـماء الهیـه»، «اسـتقامهٔ»، «اشـارهٔ»، «حدّ»، «حروف»، «حظوظ نفس»، «خاطر»، «خشوع»، «خشیهٔ»، «ذهاب»، «زوائد»، «شرب»، «ضرورت»، «طبع» «ظل»، «ظـل اول»، «لوح محفوظ»؛ و «لوائح» دیده می‌شود که حدود ۳٪ از کل اصطلاحات عرفانی لغت‌نامه را در بر می‌گیرد.

گاهی هم تعریفات عربی با ترجمهٔ فارسی همراه است، مانند مدخل لوامع: «در اصطلاح صـوفیه عبـارت اسـت از انـوار ساطعه که لامع می‌شود به اهل رایات از ارباب نفوس ظاهره...جرجانی: انوار ساطعهٔ تلمع لاهل البدایات من ارباب النفـوس الضعیفهٔ الظاهره ...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۹۸۰۱). این رونـد در تعریـف اصـطلاحاتی ماننـد «حـال» و «مسـافر»، «اخیـار»، «ادراک»، «اسم»، «اعراف»، «استغراق»، «ذوق»، «غراب» و «نون» هم مشاهده می‌شود. در مواردی نیز تعریـف فارسـی، تنهـا ترجمه‌ای از متون عربی مانند *تعریفات* و *کشاف* است. برای نمونه، در مدخل قبض و بسط: «ازنظر صوفی دو حالت اسـت که پس از ترقی عبد از حالت خوف و رجاء پیدا می‌شود... (ترجمهٔ تعریفات). قبض در اصطلاح تصوف واردی است کـه اشارت می‌کند به‌سوی عتاب...» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۷۴۳۶) و سایر مدخل‌ها که به‌منظور جلوگیری از اطالهٔ کـلام ذکـر نمی‌شود. اغلب این تعریفات عربی منقول از *کشاف فنون* و *تعریفات* جرجانی است. هرچند نقل متون عربی برای محققـان ازنظر دسترسی به منابع زبانی مختلف ارزشمند است و گردآوردی تعریفات مختلف به غنای لغت‌نامه کمک می‌کنـد؛ امـا در چهارچوب یک فرهنگ تک‌زبانهٔ فارسی به فارسی، این شیوه برای مخاطب عام چندان کاربردی نیست.

٤ـ٧. شواهد شعری در تعاریف

اگرچه اتکای اصلی دهخدا در تعریف اصطلاحات بر متون نثـر اسـت، یکـی از جنبـه‌هـای متمـایز لغـت‌نامـه، بهـره‌گیـری گسترده از شواهد شعری است. او در اهمیت این امر می‌نویسد: «و لغت‌نامه را که شاهد نباشد چون مدعی است بی‌گـواه و بینه و هرچه شاهد بیشتر مدعا ثابت‌تر» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۴). باوجود کاربرد قابل‌توجه شـواهد شـعری، بایـد توجـه کرد که دهخدا برای همهٔ اصطلاحات عرفانی از نمونه‌های نظم استفاده نکرده است. اصطلاحاتی کـه در تعریـف آن‌هـا از شاهد شعر استفاده شده است همراه با تعداد ابیات عبارت‌اند از: آ و الف: آشفته‌حال (سعدی ۳)، آشفته‌سامان (سـعدی ۱)، اشرف (عبدالرزاق کاشی ۲)، اعتکاف (نظامی ۱ خاقانی ۱)، اعیان ثابته (مولانا ۱)[1]و... .

نتایج این شواهد را می‌توان چنین بررسی کرد:

- رویکرد دهخدا در تعریف اصطلاحات عرفانی بیشتر بر منابع نثری استوار بوده تا متون منظوم.

---

[1]. ادامهٔ فهرست به‌منظور کاهش حجم مقاله در فایل پیوست می‌آید.

- ممکن است یک مدخل در سایر تعاریف شاهد شعر داشته باشد، اما در تعریف اصطلاح عرفانی همان مدخل از شاهد شعر استفاده نشده باشد.

- شواهد شعری در مواردی نقشی در تسهیل فهم معنای اصطلاح ندارند و صرفاً به‌دلیل حضور واژه در بیت آورده شده‌اند. مانند مدخل «شغف» با این بیت از مولانا: «بهر این معنی همه خلق از شغف / می‌بیاموزند طفلان را حرف» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۴۳۱۶). کاربر عمومی برای رفع نیاز آنی و عملی به فرهنگ مراجعه می‌کند و صرف وقت و نیروی ذهنی فراوان برای درک شعر از حوصلهٔ او خارج است (جعفری، ۱۳۸۶، ص. ۲۵۱).

- در مواردی نیز شواهد به‌صورت ناقص و در قالب یک مصراع آمده‌اند. برای مثال، در مدخل «قال» بعد از ذکر چند بیت از سنایی و مولانا، در انتها یک مصراع از خواجو نقل می‌شود. قال: «... حال نه قال است که گفتن توان. خواجو» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۷۳۸۴). یا در اصطلاح «به خود رسیدن» یک مصراع بدون نام شاعر نقل می‌شود «اصطلاحی است عارفان را: عارف چو به خود رسید بیند همه را؟» (دهخدا، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۰۵۷).

- گاه نیز ابیات بدون ذکر نام شاعر یا منبع ذکر شده‌اند، مانند: «ترسابچه: ۲ بیت»، «تفرقه: ۲ بیت»، «جبروت: ۱۴ بیت»، «به خود رسیدن: ۱ مصرع»، «رؤیت: ۱ بیت»، «صدء: ۱ بیت»، «لقاء: ۱ بیت»، «لیلهٔ القدر: ۱ بیت»، «محق: ۱ بیت»، «ملازمت: ۱ بیت» و «هویهٔ: ۲ بیت عربی».

- شواهد شعری دهخدا در تعریف اصطلاحات عرفانی از این شاعران است: مولانا، خاقانی، سعدی، حافظ، نظامی، عطار، سنایی، ناصرخسرو، و سایر شاعران کم‌کاربرد مثل جامی، اوحدی، شبستری، سلمان ساوجی، فرخی، شاه نعمت‌الله، سوزنی، حمیدی، کاشانی و اشعاری از بهار عجم و حتی ابیاتی بی‌نام‌ونشان. با این توضیح که برای یک مدخل ممکن است از ابیات چند شاعر بهره ببرد و برای مدخلی دیگر از یک شاعر.

- از مجموع ۶۶۲ اصطلاح عرفان، دهخدا در تعریف ۱۰۹ اصطلاح از شاهد شعر استفاده می‌کند، یعنی حدود ۱۶٫۵٪ از اصطلاحات که جزئیات آن به شرح زیر است:

- بیشترین شواهد شعری متعلق به مولانا است. در تعریف ۳۳ اصطلاح یعنی حدود ۳۰٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۶۴ بیت از اشعار مولانا؛ در تعریف ۲۷ اصطلاح یعنی حدود ۲۴٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۴۸ بیت از اشعار خاقانی؛ در تعریف ۲۱ اصطلاح یعنی حدود ۱۹٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۳۸ بیت از اشعار سعدی؛ در تعریف ۱۹ اصطلاح یعنی حدود ۱۷٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۳۲ بیت از اشعار حافظ؛ در تعریف ۱۴ اصطلاح یعنی حدود ۱۳٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۲۲ بیت از اشعار نظامی؛ در تعریف ۱۰ اصطلاح یعنی حدود ۹٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۱۱ بیت از اشعار عطار؛ در تعریف ۱۰ اصطلاح یعنی حدود ۹٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۱۴ بیت از اشعار سنایی؛ در تعریف ۷ اصطلاح یعنی حدود ۶٫۵٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۱۴ بیت از اشعار ناصرخسرو و درنهایت در تعریف ۲۴ اصطلاح یعنی حدود ۲۲٪ از کل اصطلاحات عرفانی، به تعداد ۶۹ بیت از سایر شعرا و ابیات بی‌نام‌ونشان استفاده شده است.

۵- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بررسی حدود ۲۳ هزار صفحه از لغت‌نامهٔ دهخدا در پی واکاوی کم‌وکیف تعاریف اصطلاحات

عرفانی، به نتایج زیر دست یافته است:

نخست آنکه در این اثر توجه لازم به مقولهٔ اصطلاح و مدخل‌گزینیِ علمیِ اصطلاحات عرفانی مشاهده نمی‌شود. در مقدمهٔ مفصل لغت‌نامه، مطلبی که نشان‌دهندهٔ توجه مؤلفان به مقولهٔ اصطلاح باشد، وجود ندارد و شیوه‌نامه‌ای نیز برای مدخل‌گیری و تعریف اصطلاحات ذکر نشده است. افزون‌بر آن، دهخدا برخلاف اصطلاحات سایر علوم، برای معرفی اصطلاحات تصوف از یک نشانهٔ واحد استفاده نمی‌کند و همین امر مهم‌ترین عامل سردرگمی در شناخت و احصای اصطلاحات عرفانی در فرهنگی به این گستردگی است. ازطرفی بیش از ۷۰ مدخل وجود دارد که باوجود برخورداری از تعاریف عرفانی و صوفیانه، اصطلاح عرفان یا تصوف قلمداد نشده‌اند.

از وجوه تمایز لغت‌نامه نسبت به اصطلاح‌نامه‌های عرفانی سجادی و گوهرین، یکی تعداد متفاوت مدخل‌های اصطلاحات عرفانی این آثار است. یعنی اصطلاحاتی در دهخدا ضبط شده که در هیچ‌یک از آثار مذکور نیامده‌اند، به‌ویژه در بخش اصطلاحات عرفانی فارسی. وجه تشابه آنها نیز در نحوهٔ تعریف است؛ به‌طوری‌که حدود ۲۷٪ از تعاریف اصطلاحات عرفانی لغت‌نامه عیناً از اصطلاح‌نامهٔ سجادی نقل شده است. ازنظر ریشهٔ زبانی نیز اصطلاحات تنها به زبان عربی محدود نمی‌شود و حدود ۱۵٪ از آن‌ها شامل اصطلاحات عرفانی فارسی است. منابع استفاده‌شده برای تعریف اصطلاحات نیز متنوع بوده و عموماً از متون منثور و اصطلاح‌نامه‌های عرفانی کهن گرفته شده است. برای نمونه، در تعریف حدود ۴۶٪ از اصطلاحات، از *کشاف فنون* تهانوی استفاده شده است. ازطرفی، به این نکته نیز باید اشاره کرد که بیشتر ارجاعات، کور و نامعتبر است و درصورتی‌که ویرایشی بر لغت‌نامه صورت گیرد، اصلاح ارجاعات متون منقول یکی از مهم‌ترین اقدامات خواهد بود.

تعاریف ارائه‌شده در این اثر اغلب نقل مستقیم از متون، مفصل، دیریاب و دشوارند. در مواردی نیز این تعاریف ناقص، مبهم، تکراری و بی‌ارتباط با مدخل دیده می‌شوند و در تعدادی از مدخل‌ها به زبان عربی نوشته شده‌اند. در تعریف اصطلاحات از شواهد شعری کمتر استفاده می‌شود و تنها ۱۷٪ از اصطلاحات عرفانی شاهد شعر دارند. غالب اشعار نیز از شاعرانی همچون مولانا، خاقانی، سعدی و حافظ است.

در پایان، باید تأکید کرد که در تمامی این ارزیابی‌ها می‌بایست اقتضائات و محدودیت‌های روزگار تألیف و منابع در دسترس مؤلفان را در نظر گرفت؛ زیرا در آن زمان فرهنگ‌نگاری پیشرفتهٔ امروزی هنوز رواج نداشت.

منابع

انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ سخن*. سخن.

پورجوادی، نصرالله (۱۳۷۶). اصطلاحات صوفیه در فرهنگ معین، بررسی سه اصطلاح طوالع، لوایح و لوامع. *نامهٔ فرهنگستان*، (۱۱)، ۵۲–۶۵. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/48710

تهانوی، محمدعلی (۱۹۹۶م.). *کشاف اصطلاحات الفنون* (۲ جلد). مکتبهٔ لبنان ناشرون.

جعفری، زهرا (۱۳۹۲). مروری بر مقولهٔ نقد فرهنگ لغت و مبانی آن. *ویژه‌نامهٔ فرهنگستان (فرهنگ‌نویسی)*، (۵ـ۶)، ۷۵ـ۹۲. http://ensani.ir/fa/article/324590/

جعفری، زهرا (۱۳۸۶). اهمیت و کارکرد مثال در فرهنگ‌های عمومی یک‌زبانه. *ویژه‌نامهٔ فرهنگستان (فرهنگ‌نویسی)*،

۱(۱)، ۲۵۱-۲۶۹. http://ensani.ir/fa/article/298567/

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامهٔ دهخدا* (چ. ۲ از دورهٔ جدید). دانشگاه تهران.

رفیعی خضری، سعید (۱۳۹۰). اصطلاحات تخصصی در فرهنگ‌های عمومی. در *مجموعه مقالات نخستین همایش فرهنگ‌نویسی علامه دهخدا*. مؤسسهٔ لغت‌نامه دهخدا، سال هشتم. ص. ۲۶۳-۲۸۷.

سجادی، سید جعفر (۱۳۸۳). *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی* (چ. ۷). طهوری.

سیدنی، آی لاندو (۱۳۹۹). *فرهنگ‌ها: فن و هنر فرهنگ‌نویسی* (دفتر دوم: تعریف) (ویراست ۲؛ محمدرضا افضلی و مجید ملکان، مترجمان). کتاب بهار.

صادقی، علی‌اشرف (۱۳۸۸). شیوه‌های فرهنگ‌نویسی در لغت‌نامهٔ دهخدا. *ویژه‌نامهٔ فرهنگستان (فرهنگ‌نویسی)*، (۲)، ۱ـ۳۹. http://ensani.ir/fa/article/324538/

طباطبایی، سید علاءالدین (۱۳۸۶). نکاتی در آسیب‌شناسی برخی فرهنگ‌های فارسی. *ویژه‌نامهٔ فرهنگستان (فرهنگ‌نویسی)*، ۱(۱)، ۹۵ـ۱۰۰. http://ensani.ir/fa/article/298564/

گروهی از نویسندگان (۱۳۷۷). *مقدمهٔ لغت‌نامه دهخدا* (چ. ۲ از دورهٔ جدید). دانشگاه تهران.

گوهرین، سید صادق (۱۳۷۶). *شرح اصطلاحات تصوف* (چ. ۲؛ ۱۰ جلد). زوار.

References

Anvari, H. (2004). *Sokhan Comprehensive Dictionary*. Sokhan. [In Persian]

Dehkhoda, A. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran University. [In Persian]

Goharin, S. (1997). *Description of Sufism terms*. Zavar. [In Persian]

Jafari, Z. (2013). An overview of the category of dictionary criticism and its basics. *Especial Issue of Farhangestan-e- Farhang-nevisi*, (5&6), 75-92. http://ensani.ir/fa/article/324590/ [In Persian]

Jafari, Z. (2007). The importance and function of examples in monolingual public cultures. *Especial Issue of Farhangestan-e- Farhang-nevisi*, *1*(1), 251-269. http://ensani.ir/fa/article/298567/ [In Persian]

Landau, S. (2020). *Dictionaries the art and craft of lexicography* (M. Afzali, & M. Malekan, Trans.). Bahar book. [In Persian]

Landau, S. (1991). *Dictionaries The art and craft of lexicography*. Cambridge University Press. https://www.researchgate.net/publication/233706522

Pourjavady, N. (1997). Sufi terms in Moin dictionary, review of the three terms tavāle´, lavāme´ & lavāyeh. *Especial Issue of Farhangestan-e- Farhang-nevisi*, *1*(1), 52-65. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/48710 [In Persian]

Rafi'i, khezri, A. (2011). Specialized terms in general dictionaries. In *The collection of articles of the first lexicography conference of Allameh Dehkhoda*. Dehkhoda lexicon Institute. Pp. 263-287. [In Persian]

Sadegi, A. (2010). Dictionary writing methods in dehkhoda dictionary. *Especial Issue of Farhangestan-e-Farhang-nevisi*, (2), 39-1. http://ensani.ir/fa/article/324538/ [In Persian]

Sajjadi, J. (2004). Tahuri. *Glossary of mystic terms and interpretations*. Tahoori books. [In Persian]

Tabatabai, A. (2007). Some tips on the pathology of some Persian dictionaries. *Especial Issue of Farhangestan-e- Farhang-nevisi*, *1*(1), 95-100. http://ensani.ir/fa/article/298564/ [In Persian]

Tahanavi, M. (1996). *Kashaf ul istelaht al funun*. Lebanon Library Publishers. [In Persian]